

Gravados rupestres no concello de Pontedeume

GRUPO DE ARQUEOLOXÍA DA TERRA DE TRASANCOS*

Sumario

Neste traballo presentamos os achados dun pequeno grupo de gravados rupestres no concello de Pontedeume (A Coruña), que completan o estudo que realiza dende hai máis de dúas décadas a nosa Asociación no NO da provincia da Coruña.

Abstract:

In this work we present our findings concerning a small cluster of rock engravings in the municipality of Pontedeume (A Coruña). This completes a study carried out over more than two decades by our association in the NW of the province of A Coruña.

I-INTRODUCCIÓN

Durante máis de dúas décadas, a nosa Asociación fixo unha serie de publicacións sobre a arte rupestre na zona do Baixo Eume¹. Nestes traballos sobre os concellos de Cabanas² (ó N), Vilarmaior³ e Monfero⁴ (ó S), constatamos un total de 161 paneis con gravados. Despois de case 20 anos ollando a zona, neste artigo presentamos os primeiros gravados prehistóricos do concello de Pontedeume, aínda que os resultados non son cuantiosos, xa que de momento tan só localizamos seis novos paneis⁵.

Se ben é certo que a vea granítica que atravesa de N-S dende o concello de Narón ata o de Sobrado dos Monxes é a mesma, aínda que con diferentes variacións no tipo de grao, é nesta zona, que comprende os concellos de Pontedeume (oito paneis de gravados), Cabanas (tres paneis) e N de Vilarmaior (parroquias de Doroña e Grandal, con catro paneis –tres deles aínda inéditos-) onde hai unha menor cantidade de gravados localizados, sendo moito máis abondosos nas parroquias de Vilachá (Monfero), Torres, Vilarmaior, Vilamateo e Güimil (Vilarmaior), de aí a importancia destes seis novos paneis localizados no concello de Pontedeume.

* **A Asociación Cultural «Grupo de Arqueoloxía da Terra de Trasancos» constituíuse en Ferrol en 1991, tendo por fins a investigación, inventariado, divulgación e preservación do patrimonio histórico-arqueolóxico.**

¹ Grupo de Arqueoloxía da Terra de Trasancos, 2003, «Gravados rupestres na comarca do Baixo Eume», *Anuario Brigantino*, nº 26, páxs 51-76;

² G.A.T.T., 2006, «Gravados rupestres no Couto dos Golpes (Santa Cruz do Salto, concello de Cabanas)» *Anuario Brigantino*, nº 29, páxs. 11-22.

³ G.A.T.T., 2008, «O Monte da Calvela: unha estación rupestre singular no concello de Vilarmaior», *Anuario Brigantino*, nº 31, páxs. 11-32; G.A.T.T., 2009, «Novos gravados rupestres nas parroquias de Torres e Vilamateo - Concello de Vilarmaior- (I)», *Anuario Brigantino*, nº 32, páxs. 11-30; G.A.T.T., 2011, «Novos gravados rupestres nas parroquias de Vilarmaior, Torres e Vilamateo - Concello de Vilarmaior- (II)», *Anuario Brigantino*, nº 34, páxs. 27-46.

⁴ G.A.T.T., 2016, «Gravados rupestres no Concello de Monfero (A Coruña)», *Anuario Brigantino*, nº 39, páxs. 11-26.

⁵ https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ferrol/2020/01/29/hallados-parroquia-ombre-primeros-petroglifos-eumeses-grupo-atlantico-arte-rupestre/0003_202001F29C6994.htm

II-SITUACIÓN XEOGRÁFICA

O concello de Pontedeume pertence á comarca do Eume, cunha superficie de 29'3 km², localízase na marxe meridional da ría de Ares e está dividido en oito parroquias (de O-L): Santiago de Boebre, Santa María de Centroña, San Miguel de Breamo, Santiago de Pontedeume, San Martiño de Andrade, San Pedro de Vilar, San Cosme de Nogueirosa e Santa María de Ombre. Administrativamente linda ó N co concello de Cabanas, ó L co de Monfero e ó S cos de Vilarmaior e Miño.

Xeograficamente linda ó N coa ría de Ares e o río Eume, ó L co regato de Ferrerías, ó S cunha cadea de pequenas elevacións na que se encontra a máxima altura do concello (o Coto Allegue -414 m-) e as estribacións do monte Breamo, mentres que polo O coa ría de Ares.

O clima en Pontedeume pertence ó área de influencia oceánico-húmido con matices continentais e temperaturas suaves, cunha media anual de 13'5°.

Litoloxicamente, convén sinalar que das oito parroquias que compoñen o concello de Pontedeume, tan só a parroquia de Santa María de Ombre e unha pequena parte do S da de San Cosme de Nogueirosa, que é onde localizamos os gravados, é atravesada parcialmente pola vea granítica. O resto do territorio está composto principalmente por xistos, grabos e gneises.

III-DISTRIBUCIÓN XEOGRÁFICA DOS GRAVADOS

Santa María de Ombre, en extensión, é a parroquia máis grande do concello e ocupa a parte oriental do mesmo, de N a S. Linda polo L coa parroquia de Santa Mariña de Taboada (Monfero), polo S con San Pedro de Grandal (Vilarmaior), polo O con San Cosme de Nogueirosa (Pontedeume) e polo N con Santo Estevo de Eirís, Santa Cruz do Salto e Santa Olaia de Soaserra (todas elas no concello de Cabanas). Neste caso, a orografía do terreo pode marcar claramente as zonas nas que se gravaron as pedras, xa que unha parte importante da parroquia de Ombre, sobre todo polo seu lado N, ten unha topografía abrupta a moi abrupta con fortes pendentes cara ás Fragas do Eume que, xunto coa forte acción antropoxénica, limitan bastante o espazo no que poderían localizarse novos gravados.

Para unha mellor comprensión do texto faremos unha descrición dos paneis con gravados de N a S.

Os cinco primeiros paneis dos gravados localizámoslos nos arredores do lugar de A Regueira (fig. 1).

1) Monte do Pico: Coordenadas 570937 – 4806269, cota de altitude 381 m. O panel está formado por pedra fragmentada en tres que baixan escalonadamente cara ó L (foto. 1). En conxunto miden 1,60 m de N-S x 3,50 L-O, cunha altura máxima que oscila dende os 65 cm polo S aos 40 cm polo N. O motivo principal deste panel encóntrase na parte media da pedra, trátase dunha combinación de dous círculos concéntricos de 40 cm de diámetro cunha cazoleta central de 11 cm; o aro exterior está incompleto polo L. Cara á parte inferior da pedra ollamos dúas cazoletas de 6 e 7 cm de diámetro, e na parte superior da pedra outras dúas cazoletas de 13,5 e 7 cm de diámetro respectivamente. Na esquina NO do conxunto existen os restos dunha pequena combinación de 24 cm de diámetro, que debeu ter polo menos dous círculos concéntricos, o exterior practicamente desaparecido. As fotografías aéreas de 2014 (PNOA) amosan que a finca onde localizamos o gravado fora totalmente deforestada (fig. 2). Na actualidade encóntrase totalmente abandonada e chea de maleza, polo que non descartamos que poidan aparacer máis gravados.

Fig. 1.- Mapa de situación dos paneis Monte do Pico e Os Picos

Foto 1.- Vista xeral do panel Monte do Pico.

Grupo de Os Picos:

Atópase a 300 m ó S/SL do anterior, na parte máis alta deste monte. Ó igual que no Monte do Pico, o PNOA de 2014 amosa a zona totalmente deforestada e mesmo roturada (fig. 2). Con posterioridade, na pendente O do monte, levouse a cabo unha repoboación forestal de eucaliptos. A zona está gravemente alterada, non só pola repoboación senón tamén polas continuas limpeza forestais efectuadas con maquinaria que deixaron a práctica totalidade das pedras da pendente totalmente marcadas e estragadas. A maiores, polo L

Fig. 2.- PNOA 2014 dos paneis Monte do Pico e Os Picos.

fíxose un camiño fondo que cortou o terreo de N-S en paralelo aos gravados, así como evidentes sacas de pedra feitas para traballos de cantería.

A pesar de todas estas alteracións, no alto do monte, en paralelo ó camiño fondo quedou unha pequena franxa de terreo de non máis de 20 m de ancho, que ata a data se foi salvando das continuas alteracións e traballos forestais. Nela localizamos catro pequenos paneis con gravados.

2) Os Picos-1: Coordenadas 571007 – 4805970, cota de altitude 398 m. Trátase dun panel a ras do chan, de 1,65 m de N-S x 1,50 L-O, no que tan só podemos ollar un círculo simple de 20 cm de diámetro con cazoleta central de 2,5 cm de diámetro.

3) Os Picos-2: Coordenadas 571005 – 4805948, cota de altitude 398 m. Cara ó S, a 22 m atopamos o segundo panel de 1,20 x 1,20 m. O gravado está feito nunha superficie plana, entre dúas pequenas pedras; nel pódese ollar unha combinación circular de 48 cm de diámetro, con cinco círculos concéntricos moi esvaecidos, un suco de saída de 30 cm de longo (foto. 2).

Foto. 2.- Panel Os Picos-2.

Foto. 3.- Panel Os Picos-3.

Foto. 4.- Detalle do panel Os Picos-4.

4) Os Picos-3: Coordenadas 571005 – 4805944, cota de altitude 397 m. A 6 m ó S do anterior, localizamos un panel a ras do chan lixeiramente inclinado ó SSL de 2,25 m de N-S x 1,90 de L-O, nel ollamos os gravados máis interesantes deste concello. Na parte superior (NO) hai os restos dunha combinación de dous círculos concéntricos de 20 cm de diámetro con cazoleta central de 5 cm. O aro exterior aínda que moi gravado, só se conserva polo S. Case inmediato pero sen tocarse está o motivo principal do panel: trátase dunha combinación circular de 50 cm de diámetro con cazoleta central de 4 cm e catro círculos concéntricos. De cada un deles sae un suco de saída de aproximadamente 55 cm de longo que rematan nunha greta. O suco máis ó L, remata en forma de círculo simple de 18 cm de diámetro (foto 3).

5) Os Picos-4: Coordenadas 572002 – 4805924, cota de altitude 391 m. Máis ó SSO, uns 20 m, xa na caída do monte, atopamos un conxunto de catro pedras de 3,40 m N-S x 2,20 de L-O. Na pedra de maior tamaño

podemos ollar, na cresta da mesma, dúas cazoletas de 8,5 e 4 cm de diámetro. Continuando pola mesma cresta cara ó S, unha pequena combinación circular de 19 cm de diámetro con dous círculos concéntricos, con cazoleta central de 2 cm e suco de saída ó L. No lado S a pedra alcanza unha altura dun metro, estando inclinada, como o resto do conxunto cara SSO. Na pedra contigua (SSO) hai unha cazoleta de 7,5 cm de diámetro, e na pedra situada cara ONO, dúas cazoletas de 4 cm de diámetro (foto 4).

Nas inmediacións deste grupo, como do anterior, atopamos varias pedras que como única representación amosan unha ou dúas cazoletas, entre elas está o denominado no P_{xom} do concello de Pontedeume como Petróglypho de A Regueira, con número GA15069REF-1, que como único motivo ten gravado unha cazoleta de 7 cm de diámetro.

6) Cruz de Alvite: Coordenadas 570878 – 4805044, cota de altitude 351 m (fig. 3). Uns 900 m ó S do grupo anterior encontramos unha pequena pedra nas inmediacións da marxe esquerda do camiño que vai dende A Veiga a Cabría. Ten unha medida de 2,45 m N-S x 0,95 L-O, inclinada ó O. Nela ollamos, ben visibles catro cazoletas, tres delas na parte superior da pedra (unha de 7,5 cm e dúas de 4 cm de diámetro) e na parte inferior da mesma outra cazoleta de 4 cm.

A parroquia de San Cosme de Nogueirosa, ocupa a parte centro-oriental do concello. Linda polo L coa parroquia de Santa María de Ombre (Monfero) polo S con Santa María de Dorña (Vilarmaior) e San Martiño de Andrade (Pontedeume), polo O coas parroquias de San Pedro de Vilar e Santiago de Pontedeume (ambas do concello de Pontedeume) e polo

Fig. 3.- Mapa de situación dos paneis Cruz de Alvite (Ombre) e Chousa do Conde (Nogueirosa).

N con Santo André de Cabanas (concello de Cabanas). Neste caso a litoloxía é quen pode marcar a situación dos gravados, xa que a vea granítica tan só se limita ao entorno da zona da Torre de Nogueirosa (ó S da parroquia, no linde co concello de Vilarmaior).

Chousa do Conde: Este grupo, composto por dous paneis, sitúase a uns 850 m L/SL do panel de Cruz de Alvite, moi preto e mesmo facendo de linde do concello de Vilarmaior (fig. 3). Aínda que non foi descuberto por nós, si queremos deixar constancia dos datos e coordenadas de localización, así como das interpretacións que facemos do mesmo.

1) Chousa do Conde-1: Coordenadas 570271 - 4804447, cota de altitude 329 m. Con este nome figura un panel a ras de chan no Pxom de Pontedeume (GA15069REF-2). En realidade trátase dun petroglifo de termo, que fai de linde entre os concellos de Pontedeume e Vilarmaior, pero como indicaremos os gravados están en Vilarmaior. Ten unhas medidas de 5 m N-S x 3,30 L-O (foto 5). Na parte central hai dúas cazoletas de 5 e 9 cm de diámetro (que son as que se describen na ficha do Pxom) e na parte S outras catro cazoletas de 8 a 6 cm de diámetro, tamén podemos ollar, aínda que moi esvaecidos, unha combinación semicircular de 45 cm de diámetro composta por tres aros e unha cazoleta central de 4 cm, e os restos doutras dúas combinacións circulares. Na parte N do panel hai dúas cruces, unha delas patada na base (foto 6), que é a máis antiga a xulgar polos datos obtidos no deslinde dos concellos de 1927, realizada pola *Comisión Geográfica de Galicia*:

Fotos 5 e 6.- Vista xeral e detalle do panel Chousa do Conde-1.

Fig. 4.- Imaxe obtida do IGN, Cuaderno único-Perfil de la Línea Límite entre los términos de Pontedeume y Villarmayor-1940-pag 5.

Acta de la operación practicada para reconocer la línea de término y señalar los mojones comunes a los términos Pontedeume y Villarmayor... 20/10/1927.

Quinto mojón: Se reconoció como tal una roca nativa sin relieve sobre el terreno, cuya parte descubierta mide tres metros de largo por dos de ancho. Sobre la roca y a ambos lados de una cruz grabada de antiguo, se grabaron las iniciales P. V.... Se llega a este mojón por el camino que, desde el lugar de Lameira va al lugar de Castelo, distando quinientos metros del primero de los citados lugares. Se ven al S las casas del lugar de Lameira... (fig. 4)

Dita cruz mide 44,5 cm de alto (vertical) x 36 cm de ancho (horizontal), rematando os brazos horizontais e o vertical (NO) en sendas puntas de frecha, así como o vertical (SL), no que a punta de frecha foi gravado no tramo intermedio, antes de chagar a parte patada da base da cruz. Como xa se indica en 1927, a esquerda do brazo vertical e por enriba do horizontal ten gravada unha P(ontedeume) e a dereita do brazo vertical e por debaixo do horizontal ten gravada unha V(ilarmaior), polo que estamos claramente ante unha pedra utilizada como marco divisorio (foto 6). Preto da mesma hai outra cruz simple, con brazos simétricos de 15 x 15 cm. probablemente máis moderna, xa que non se nomea no deslinde. Por tanto a combinación semicircular e as cazoletas, ao estar situadas un metro ó S das cruces, estarían no concello de Vilarmaior.

2) Chousa do Conde-2⁶: Coordenadas 570245 – 4804429, cota de altitude 330 m. Seguindo a punta da frecha da cruz antiga do panel anterior cara ó SO (31 m a 236°), encontramos outra pequena pedra a ras do chan, inclinada ó SSO, cunhas medidas de 2,30 m N-S x 1,35 L-O. A pedra está fragmentada en dous pedazos e en cada un deles podemos ollar dúas cazoletas. As da parte superior miden 13 e 9 cm de diámetro e as da parte inferior 11 e 5 cm respectivamente.

CONCLUSIÓN

A localización destes gravados veñen a completar un baleiro xeográfico existente ata o de agora, xa que Pontedeume era o único concello na zona do Baixo Eume no que non tiñamos constancia de que houbera gravados prehistóricos, a excepción do concello de Miño, no que non cremos que poidamos localizar ningún, xa que en todo o concello non hai soporte granítico.

Os gravados descritos non son grandes paneis, senón máis ben sinxelos. Por unha parte está o grupo de Monte de Pico e Os Picos, na parroquia de Ombre, que é zona máis interesante e onde as figuras representadas están claramente encadradas dentro dos motivos do Grupo Atlántico da Arte Ruprestre, destacando o panel de Os Picos 3, e veñen a engrosar o inventario de gravados do NO da provincia da Coruña, que pasou nos últimos vinte anos de non ter nin un só panel con gravados a máis de 320 na actualidade.

Por unha parte temos os dous paneis descritos, con claras evidencias de ser o linde de concellos entre as parroquias de Nogueirosa (Pontedeume) e Doroña (Vilarmaior), e no que o panel de Chousa do Conde-1 debería ser considerado como panel de Vilarmaior, xa que é nesta parte do linde onde están gravados.

Como xa indicamos, as circunstancias xeográficas e a acción antropoxénica limitaron e limitan bastante a prospección. Con todo, debido á mesta maleza existente na actualidade non descartamos a posibilidade de localizar algún que outro pequeno panel na mesma zona.

Autor das fotografías: José M. Salgado

⁶ Este panel foi localizado por Xavier Moure e dado coñecer na prensa en abril de 2017: <https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ferrol/pontedeume/2017/04/27/localizan-dos-nuevos-petroglifos-municipio-pontedeume/0003_201704SL27F15991.htm> <<https://www.diariodeferrrol.com/articulo/comarcas/reportaje-localizan-petroglifos-ineditos-parroquias-eumesas-ombre-andrade/20170415233644186538.html>>